

Τα ψηφιδωτά και οι τοιχογραφίες βρίσκονται σε σύνδεση και αρμονία με την αρχιτεκτονική αισθητική του συνολικού οικοδομήματος, σύμφωνα με τον καθηγητή Ρόμπερτ Αουστερχατ.

Ένα τρισδιάστατο έργο τέχνης

Η μνημειακή σημασία της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, που αναμένεται να μετατραπεί και αυτή σε τζαμί

Του ΣΑΚΗ ΙΩΑΝΝΙΔΗ

Σε μία ασπρόμαυρη φωτογραφία του 1978, ένας νεαρός με μουστάκι κάθεται χαμογελαστός στην κρύπτη που οδηγεί στον τάφο του Θεόδωρου Μετοχίτη, του Βυζαντινού λόγιου που κατέκτησε τα υψηλότερα αξιώματα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ανακαίνισε τη Μονή Χώρας στην Κωνσταντινούπολη τον 14ο αιώνα και στο τέλος πέθανε σε αυτήν ως μοναχός. Ο νεαρός είναι ο 28χρονος τότε υποψήφιος διδάκτωρ Ρόμπερτ Αουστερχατ, ένας από τους κορυφαίους σήμερα ειδήμονες της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και ιστορίας της βυζαντινής τέχνης με μεγάλο συγγραφικό και ακαδημαϊκό έργο.

«Όταν ήμουν φοιτητής και πριν από τη διδακτορική διατριβή μου είχα δει ότι είχαν γραφτεί πολλά για τα ψηφιδωτά και τα φρέσκο της μονής, αλλά κανείς δεν είχε κάνει μια εμπειριστάωμένη μελέτη για την αρχιτεκτονική του μνημείου», μας λέει από την όλη άκρη της τηλεφωνικής γραμμής ο ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια.

«Όσο περισσότερο το κοιτούσα, τόσο καταλάβαινα τη μνημειακή σημασία του. Δεν ήταν ένα μέτριο κτίριο που μπορούσες απλώς να το ξεγράψεις. Δεν συγκρίνεται με τις εσωτερικές τοιχογραφίες αλλά πραγματικά καθόριζε την πορεία της ύστερης βυζαντινής αρχιτεκτονικής», μας λέει, και έτσι το 1978 έκανε το πρώτο, από τα πολλά που θα ακολουθούσαν, ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη.

Η τελευταία φορά που επισκέφθηκε τη Μονή, η οποία μέχρι πρόσφατα λειτουργούσε ως μουσείο, ήταν την περασμένη άνοιξη λίγο πριν ξεσπάσει η επιδημία του κορωνοϊού. Μαζί με έναν συνάδελφό του από το πανεπιστήμιο οργανώνουν ένα σεμινάριο με θέμα τη Μονή Χώρας και την ύστερη βυζαντινή περίοδο. «Είχαμε οργανώσει με τις Αρχές μια επίσκεψη στο μνημείο κατά τη διάρκεια των εργασιών αναστήλωσής του για να συναντήσουμε τους συντηρητές», σημειώνει. Ωστόσο, προσθέτει, η ενημέρωσή του για το μνημείο σταμάτησε τον περασμένο Μάρτιο. «Όπως γνωρίζετε, τον Νοέμβριο η τουρκική κυβέρνηση εξέδωσε ένα διάταγμα για τη μετατροπή του μουσείου σε τζαμί. Σκέφτηκα

Επισκέπτες στη Μονή της Χώρας που λειτουργούσε ως μουσείο πριν από την απόφαση της τουρκικής κυβέρνησης για τη μετατροπή της σε τζαμί.

Ο Αμερικανός καθηγητής, ειδήμων της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και της ιστορίας της βυζαντινής τέχνης, Ρόμπερτ Αουστερχατ μιλάει στην «Κ».

ότι αυτή ήταν μια κίνηση πρόκλησης – το ίδιο σκέφτηκαν όλοι όσοι γνωρίζω. Δεν υπήρχε ποτέ σκοπός να μετατραπεί: η απόφαση του δικαστηρίου θα ήταν απλώς μια προκλητική κίνηση απέναντι στη Δύση. Οι συντηρητές που δούλευαν στο κτίριο δεν είχαν ιδέα ότι αυτό θα συνέβαινε, οπότε οι ανακοινώσεις της περασμένης εβδομάδας για τη μετατροπή του σε τζαμί ήταν για όλους ένα σοκ».

Ακόμη και αν κανείς μπορεί, σύμφωνα με τον καθηγητή, να εντοπίσει τους πολιτικούς λόγους πίσω από τη μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί, στο πλαίσιο του νεοοθωμανικού πνεύματος που προωθεί ο Τούρκος πρόεδρος, δεν ισχύει το

Ο Αμερικανός Ρόμπερτ Αουστερχατ, φοιτητής το 1978 στη Μονή της Χώρας.

ίδιο για τη Μονή Χώρας. «Η Αγία Σοφία ήταν πάντα ένα σημαντικό κτίσμα ακόμη και μέσα στην οθωμανική περίοδο», σχολιάζει ο κ. Αουστερχατ, «αλλά δεν ισχύει το ίδιο για τη Μονή Χώρας, πρόκειται για ένα κτίριο που δεν είχε ποτέ πολιτική σημασία». Αντιθέτως, μας λέει, επιβίωσε μέσα στους αιώνες επειδή ήταν μακριά από το πολιτικό κέντρο της περιοχής και δεν έπαιξε κάποιο ρόλο στην πολιτική ή στη θρησκευτική ζωή της χώρας. Όταν μάλιστα

άρχισε η έρευνα και η αποκατάστασή του τη δεκαετία του '40 από το Βυζαντινό Ινστιτούτο της Αμερικής, το μνημείο είχε εγκαταλειφθεί και κινδύνευε με κατάρρευση. «Οπότε η μετατροπή του ως κάτι που αντιπροσωπεύει τις ευρύτερες ανησυχίες της τουρκικής ιστορίας δεν βγάζει κανένα νόημα», σημειώνει.

Τι είναι αυτό ωστόσο που κάνει το μνημείο τόσο σημαντικό για τη μελέτη της βυζαντινής τέχνης; Τα ψηφιδωτά του θα ήταν μάλλον η

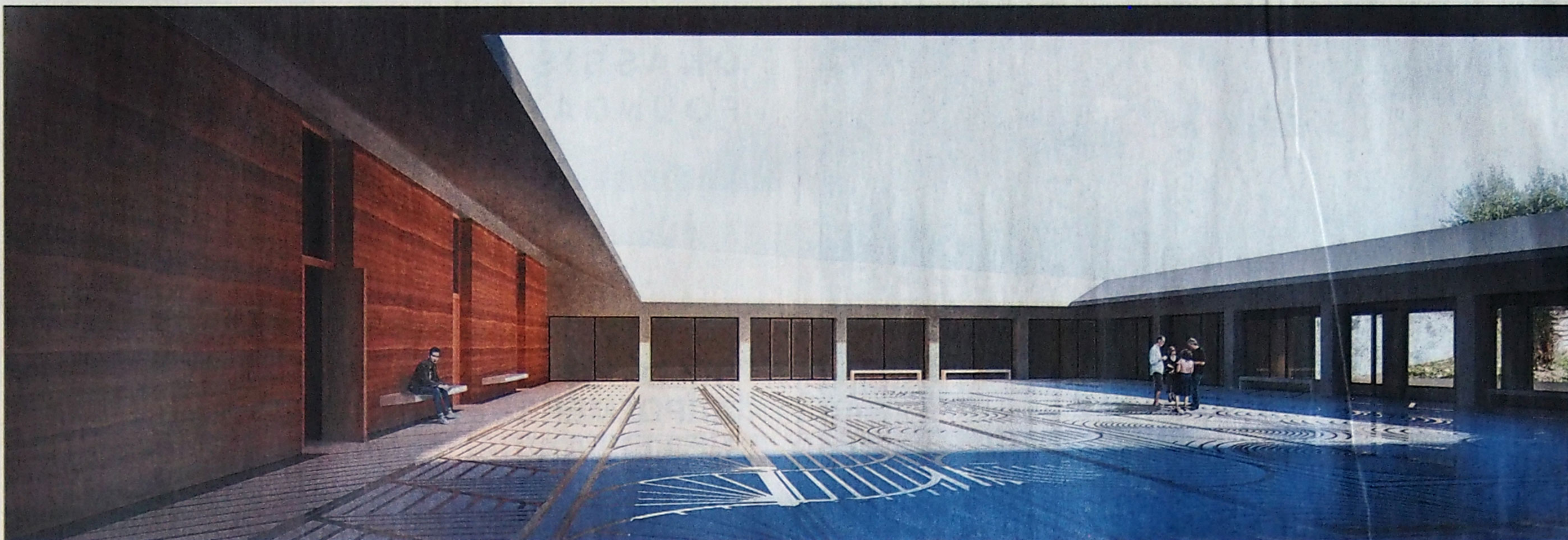
εύκολη απάντηση. Ο καθηγητής Αουστερχατ, όμως, πιστεύει ότι για να καταλάβει κάποιος τη σημασία της Μονής πρέπει να τη δει ως σύνολο, ως έργο όπου η αρχιτεκτονική συνυπάρχει με τις τοιχογραφίες. «Το μνημείο είναι ένα τρισδιάστατο έργο τέχνης. Τα ψηφιδωτά και οι τοιχογραφίες αποκρίνονται στη θέση τους στον χώρο. Στην πραγματικότητα είναι ένα κτίσμα όπου η αρχιτεκτονική και η τέχνη σχεδιάστηκαν μαζί και θα ήθελα να πιστεύω ότι αυτό που βλέπουμε σήμερα ήταν στο μυαλό ενός μόνο καλλιτέχνη, όπως γινόταν και στην Ιταλία την ίδια περίοδο», λέει ο κ. Αουστερχατ και προσθέτει ότι ο λόγιος Μετοχίτης άφησε στη μνήμη την προσωπική του σφραγίδα, καθώς υπάρχουν αρκετά κοινά στοιχεία μεταξύ της καλλιτεχνικής και λογοτεχνικής αισθητικής του Βυζαντινού αξιωματούχου με το αρχιτεκτονικό και καλλιτεχνικό στυλ του μνημείου.

Η αρχιτεκτονική αξία του πάντως είναι αδιάσπαστη από τις τοιχογραφίες του. «Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε το μνημείο βλέποντας το μόνο μέσα από φωτογρα-

φίες. Πρέπει να δούμε το ίδιο και τα έργα τέχνης του στις τρεις διαστάσεις και αυτή είναι μία από τις μεγαλύτερες ανησυχίες μου από τη μετατροπή του σε τζαμί. Οτι μια δεν θα μπορούμε να δούμε τη συνολική εικόνα και να αντιληφθούμε τη μοναδικότητα αυτού του τρισδιάστατου έργου τέχνης», τονίζει.

Το πρόβλημα είναι ότι ο Ερντογάν και η τουρκική κυβέρνηση δεν ακούν απόψεις που προέρχονται εκτός της Τουρκίας, επισημαίνει ο καθηγητής όταν τον ρωτάμε εάν έχει υπάρξει κάποια κινητικότητα μεταξύ των ακαδημαϊκών της Αμερικής για την έγγραφη διαμαρτυρία τους προς τις τουρκικές αρχές. «Είναι αποφασισμένοι να θέσουν την Τουρκία σε μια δική της πορεία. Αισθάνονται ότι το ΝΑΤΟ τους έχει φερθεί άδικα και έχουν ευθυγραμμιστεί περισσότερο με τον ισλαμικό κόσμο παρά με τη δυτική Ευρώπη, και βλέπουμε τις συνέπειες σε μνημεία όπως η Αγία Σοφία ή η Χώρα, που αντιπροσωπεύουν την πλούσια ετερογένεια του τουρκικού παρελθόντος και ως ετερογένεια εννοούμε τους χριστιανούς, τους Ευρωπαίους, τους δυτικούς», σχολιάζει ο κ. Αουστερχατ και συμπληρώνει ότι όλες οι βυζαντινές εκκλησίες στην Τουρκία που είχαν μετατραπεί από τεμένη σε μουσεία τώρα γίνονται ξανά τζαμιά και η Μονή της Χώρας ήταν το τελευταίο από αυτά τα μνημεία. «Αυτό είναι ένα σημείο καμπής στην απομάκρυνση της Τουρκίας από το προ-οθωμανικό παρελθόν της», καταλήγει.

Και πώς θα μιλάζει το εσωτερικό μετά τη μετατροπή του; «Δεν γνωρίζουμε ακριβώς», μας λέει ο βυζαντινολόγος και προϊστάμενος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων Δημήτρης Αθανασούλης, ο οποίος φοβάται ότι θα καλυφθούν όλες οι τοιχογραφίες και τα ψηφιδωτά. Χρόνια συνεργάτης και φίλος του καθηγητή Αουστερχατ, επισημαίνει ότι η εικόνα του μνημείου θα αλλοιωθεί και ότι οι παρεμβάσεις θα επιβαρύνουν το ίδιο το κτίσμα. «Η Αγία Σοφία συμβολίζει την αρχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και η Μονή της Χώρας το τέλος της. Είναι δύο μνημεία φορτισμένα συμβολικά. Τώρα χάνουμε και το τελευταίο μνημείο από μια σημαντική περίοδο του Βυζαντίου».

Μακέτα του κεντρικού αιθρίου του πρώτου δημόσιου Κέντρου Αποτέφρωσης Νεκρών (ΚΑΝ), όπως το σχεδίασαν οι αρχιτέκτονες Στέλιος Ανδρικόπουλος, Κώστας Γρίβας και Αλεξάνδρα Στράτου.

Ένα κτίριο λειτουργικό και μυστικιστικό

Οι αρχιτέκτονες του μελλοντικού δημοτικού αποτεφρωτηρίου στην Πάτρα μιλούν για την εναλλακτική πρότασή τους

Της ΤΖΙΝΑΣ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ

Οι θάνατοι από την COVID-19 αγγίζουν τις 900.000 παγκοσμίως. Η νόσος του κορωνοϊού 2019 έχει προκαλέσει θλίψη, οργή και πόνο, θέτοντας ταυτόχρονα ερωτήματα για το πώς αντιμετωπίζονται οι νεκροί που άφησε πίσω η πανδημία. Οι παραδοσιακές κηδείες την περίοδο της καραντίνας εξελίχθηκαν πλήρως εξαιτίας του φόβου της εξάπλωσης της ασθένειας, αναγκάζοντας τους πενθούντες να θρηνούν από απόσταση. Οι προσωρινές μαζικές ταφές, τα νεκροταφεία έκτακτης ανάγκης σε γησιά ή πάρκα, χωρίς αποχαιρετιστήριες τελετές, δεν βοήθησαν καθόλου στην «εξομάλυνση της καρπύλης» θλίψης. Σε περιόδους πένθους, ένα καταπραυντικό περιβάλλον αντιπροσωπευτικό των διαφορετικών ηθικών και υπαρξιακών αρχών του καθενός απαλύνει τον πόνο των θρηνούντων.

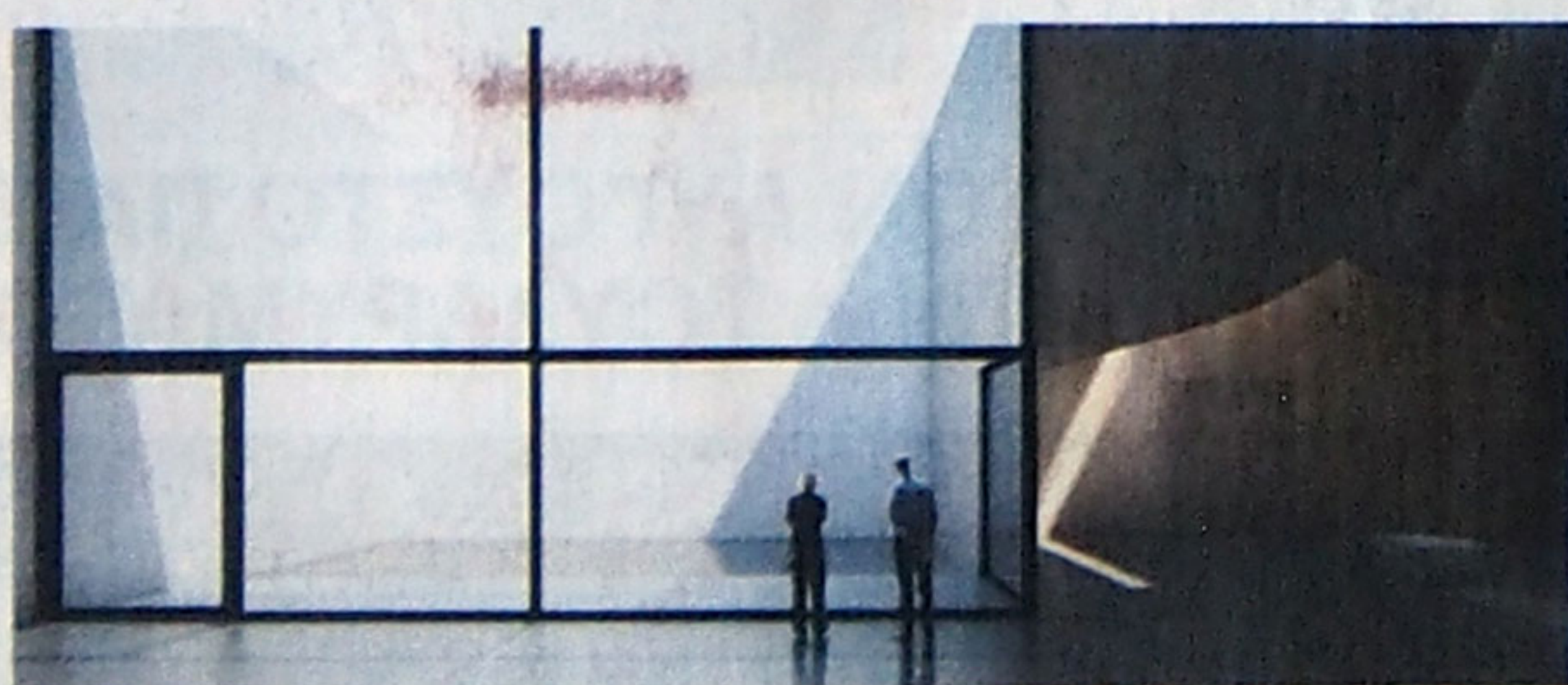
Η διαχείριση της θνητότητας ήταν ανέκαθεν μεγάλο ζήτημα. Για χρόνια, το δόγμα της σωματικής ανάστασης οδήγησε στην εμφατική απόρριψη της καύσης στη Δύση, ενώ στην Ανατολή η αποτέφρωση ήταν ευρέως διαδεδομένη, με την Ιαπωνία να κατέχει το υψηλότερο ποσοστό καύσης στον κόσμο. Το πρώτο σύγχρονο κέντρο αποτέφρωσης στη Δύση κατασκευάστηκε στο Μιλάνο το 1876. Μερικά από τα πιο emblematic κέντρα είναι το Crematorium Woodland του Erik Grounvar Ασπλόντ στη Σουηδία (1940), το Kakamigahara (2006) του Τόγιο Ιτο στην Τζιφού της Ιαπωνίας, το Heimolen (2008) των KAAN Architecten στο Βέλγιο και το Communal Crematorium (2013) του Χένινγκ Λάρσεν στο Ρίνγκστεντ στη Δανία.

Στην Ελλάδα, η αποτέφρωση των νεκρών θεσμοθετήθηκε με νόμο μόλις το 2006, τον Σεπτέμβριο του 2018 λειτούργησε το πρώτο ιδιωτικό κέντρο στην Ελλάδα –σε μελέτη του αρχιτεκτονικού γραφείου Μονογον, στη Ριτσώνα– και τέλος Απριλίου, με τη σφραγίδα της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, άνοιξε ο δρόμος για τη λειτουργία του Κέντρου Αποτέφρωσης Νεκρών στον Ελαιώνα του Δήμου Αθηναίων. Για την ιστορία, να αναφερθεί ότι στο αποτεφρωτήριο της Ριτσώνας κατέληξε περίπου το 10% των σορών θυμάτων του κορωνοϊού στη χώρα μας.

Το πιο ελπιδοφόρο μήνυμα, όμως, έρχεται από την Πάτρα. Αποτέλεσμα αρχιτεκτονικού διαγωνισμού ιδεών που προκήρυξε ο Δήμος Πατρέων το 2019, το πρώτο δημόσιο Κέντρο Αποτέφρωσης Νεκρών (ΚΑΝ) θα αρχίσει να κτιζείται –ελπίζουμε σύντομα– στις παρυφές του Παναχαϊκού όρους, στη βιομηχανική ζώνη του ΒΙΟ.ΠΑ. Γλαύκου Πατρέων. Το Α΄ βραβείο

Αεροφωτογραφία, με κατεύθυνση ανατολική, της περιοχής όπου θα ανεγερθεί το πρώτο δημόσιο Κέντρο Αποτέφρωσης Νεκρών, έξω από την Πάτρα.

Η είσοδος (δεξιά) του πρώτου δημόσιου ΚΑΝ, που αναμένεται να ανεγερθεί στις παρυφές του Παναχαϊκού Όρους. Αριστερά, άποψη της αυλής καύσης.

Στο αποτεφρωτήριο της Ριτσώνας κατέληξε περίπου το 10% των σορών θυμάτων του κορωνοϊού στη χώρα μας.

κέρδισαν οι αρχιτέκτονες Στέλιος Ανδρικόπουλος, Κώστας Γρίβας (επικουρος καθηγητής στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρέων) και Αλεξάνδρα Στράτου (εντεταλμένη διδάσκουσα στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρέων).

«Ήταν μια θαρραλέα κίνηση του Δήμου Πατρέων να διεξαγάγει τον διαγωνισμό. Δεν έχουμε ενημέρωση σχετικά με τα επόμενα στάδια, αλλά ο δήμος έχει εκφράσει την επιθυμία να εφαρμόσει τη μελέτη μας. Το πρόβλημα θα ήταν να εμπλακούμε ως αρχιτέκτονες μελετητές και ως επικεφαλής των υπολοίπων μελετών στα επόμενα στάδια, καθώς διατηρούμε την πατρότητα της πρότασης. Είναι ένα κτίριο που το αγαπάμε και το γνωρίζουμε καλά – το έχουμε “κατοικήσει”». Ένα δημόσιο κέντρο

Ο αποχωρισμός και η ενθύμηση

Πώς τελικά διαχειρίζεται κανείς «αρχιτεκτονικά» τη θλίψη; Πώς οικειοποιείται τον θάνατο και την απώλεια; Οι αρχιτέκτονες τονίζουν εμφατικά πως το αποτεφρωτήριο που σχεδίασαν δεν φιλοξενεί τον θάνατο. «Φιλοξενεί τον αποχωρισμό, αλλά και την ενθύμηση, και κυρίως δίνει τη δυνατότητα να επιλέξει κανείς τη δική του τελετουργία, τον δικό του τρόπο, για να ζήσει και να τιμήσει αυτές τις τόσο σημαντικές στιγμές στη ζωή των ανθρώπων. Η θλίψη ζητάει παρηγοριά, χρόνο, συντροφιά και την υπόσχεση ότι μπορεί κανείς να περάσει μέσα και πέρα από αυτήν, στο φως και στη “μεγαλύτερη εικόνα” των πραγμάτων».

αποτέφρωσης θα δώσει τον τόνο για περαιτέρω εκσυγχρονισμό του αστικού κράτους, ενισχύοντας τη θρησκευτική ελευθερία και αυτοδιάθεση. «Ένα δημόσιο κέντρο αναλαμβάνει την υποχρέωση να κάνει τη διαδικασία της αποτέφρωσης ευρύτερα προσβάσιμη, επικυρώνοντας την ως αποδεκτή εναλλακτική, αλλά και εξασφαλίζοντας το δυνατόν χαμηλότερο κόστος», αναφέρουν οι αρχιτέκτονες στην «Κ».

Σέβεται τον πολίτη

Η μελέτη διαθέτει όλες τις αισθητικές και λειτουργικές ποιότητες, αποτελώντας αρχιτεκτονικό παράδειγμα για κτίρια δημοσίων υπηρεσιών που σέβονται τον πολίτη. «Τα δημόσια κτίρια λειτουργούν, ιδανικά, ως υπόδειγμα για την αρχιτεκτονική ηθική κάθε εποχής. Στη χώρα μας αυτό είναι επιτακτικό, καθώς έχει εκλείψει. Βασικές σύγχρονες επιταγές για τη δημιουργία υποδειγματικών δημόσιων χώρων θεωρούμε πως είναι η βιώσιμη κατασκευή και η ανοικτή προσβασιμότητα για όλους (inclusivity)».

Μιας και το αποτεφρωτήριο θα συντηρείται από τον δήμο, η οικολογική, βιοκλιματική και βιώσιμη διάσταση της πρότασης αποτελεί σαφώς ζητούμενο. «Το συγκρότημα έχει μόνο μία εκτεθειμένη εξωτερική όψη, κατασκευασμένη από πεπεσμένη γη, ένα απόλυτα φιλικό προς το περιβάλλον υλικό. Το υπόλοιπο εξωτερικό κέλυφος καλύπτεται από ένα φυσικό τοπίο χαμη-

Ο πυρήνας του, ένα μεγάλο κεντρικό αιθριο και η μικρή εσωτερική αυλή καύσης, φιλτράρει το φως και καδράρει τον τόπο.

λής συντήρησης. Χώμα γόνιμο με άγρια ποώδη βλάστηση της περιοχής. Αγρωστώδη, αγριολούλουδα, βολβοί, φρύγανα, μικροί θάμνοι, και ενδημικά δέντρα».

«Με την κατάργηση φινιρίσματος του εξωτερικού κελύφους μειώνεται το κόστος κατασκευής και η μακροχρόνια συντήρηση του κτιρίου. Τα προϊόντα των εκσκαφών θα αξιοποιηθούν για να κατασκευάσουν το μεγαλύτερο μέρος του συγκροτήματος: τον τύμβο, το τοπίο ενθύμησης και τη βασική όψη. Η ίδια η χρήση του χώματος ως φυσική μόνωση μειώνει σημαντικά τις ενεργειακές απαιτήσεις του κέντρου», αναφέρουν στην «Κ» οι αρχιτέκτονες του έργου και προσθέτουν: «Το κτιριολογικό είναι πολύπλοκο και άγνωστο για τα ελληνικά δεδομένα. Το αποτεφρωτήριο είναι ένα παράξενο υβρίδιο

– συνδυασμός μιας βιομηχανικής (σχεδόν) μονάδας με έναν βαθιά τελετουργικό και συναισθηματικά φορτισμένο χώρο. Ήταν πολύ σημαντικό να βρεθεί κοινός τόπος για τους θρηνούντες και για τους εργαζομένους, δύο ομάδες ανθρώπων που το κατοικούν μέσα σε δύο τελείως διαφορετικές συνθήκες. Επικυρώσαμε να χορογραφίσουμε τις κινήσεις και τις συναντήσεις τους με φυσικότητα και τη λιγότερη δυνατή αμχανία».

Οι αρχιτέκτονες εμπνέονται από τις πρωτογενείς ταφικές δομές των τύμβων και σχεδιάζουν ένα σχεδόν υπόσκαφο συγκρότημα, εσωστρεφές, απολύτως λειτουργικό και ταυτόχρονα μνημειακό και μυστικιστικό. Ο πυρήνας του κτιρίου, ένα μεγάλο κεντρικό αιθριο και η μικρή εσωτερική αυλή καύσης, φιλτράρει το φως και καδράρει τον ουρανό και τον τόπο. Ο επισκέπτης καταπορεύεται στην αιχμή γη έχοντας πλάι του το υδάτινο στοιχείο. «Η κεντρική ιδέα είναι ένας χωμάτινος τύμβος που ο πυρήνας του τρυπιέται γεμίζοντας με φως. Κάτι “βαρύ” και “σκοτεινό” μεταυσιώνεται σε ελαφρύ και φωτεινό. Είναι μια αισιόδοξη προσέγγιση», εξηγούν στην «Κ».

Οι αρχιτέκτονες σχεδιάζουν ένα διάτρητο διάφραγμα από κιβωτούς-τεφροδόχους προσανατολισμένους ώστε να επιτρέπει στο φως της δύσης να εισχωρεί στο αιθριο, αναδεικνύοντας το ανάγλυφο δάπεδο. Το χαραγμένο μοτίβο του έχει αναφορές στον γεωμετρικό διάκοσμο των κεραμικών της Αρχαϊκής περιόδου, με σύμβολα οικεία σε πολλές θρησκείες και πολιτισμούς. Πόσο σημαντική είναι η μικροκλίμακα αλλά και οι συμβολισμοί σε έργα τέτοιου είδους; «Οι συμβολισμοί είναι άχρηστοι αν δεν υποστηρίζονται από φροντίδα στη μικροκλίμακα που αγγίζει το χέρι και το μάτι των ανθρώπων. Ο διάκοσμος δεν είναι συμβολικός, αλλά έχει ουσιαστικό, διάμεσολαβητικό ρόλο, φέρνοντας τα “μεγάλα” (π.χ. ιστορικά – πολιτισμική συνέχεια, ερωτήματα για την ύπαρξη και τη θνητότητα) στην κλίμακα που μπορεί να βιώσει και να απολαύσει ο άνθρωπος», απαντούν οι αρχιτέκτονες.

«Τα φιλικά που πρωταγωνιστούν είναι το χώμα και η φυσική φύτευση, οι κατακόρυφες επιφάνειες από πεπεσμένη γη, το λευκό ανεπίχριστο σκυρόδεμα που δέχεται με ομορφιά το φυσικό φως και το συνεχώς μεταβαλλόμενο σε κατεύθυνση, ένταση, διαύγεια και χρώμα φως. Το φως αναδεικνύει με τη σειρά του την υλικότητα των χώρων. Οι γεωμετρικές των σκιών λειτουργούν σαν πλιακό ρολόι, οργανώνοντας με ήπιο τρόπο την καθημερινότητα του κέντρου, αλλά και δίνοντας αφορμές για στοχασμό σχετικά με τη ροή του χρόνου και την κυκλικότητα της ζωής».